

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 22 Volume: 5 Issue: 22

Yaz 2012

Summer 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

BATI ANADOLU'DA TARIMSAL İŞGÜCÜ VE ÜCRETLER (1844- 1914)

"AGRICULTURAL WORKFORCE AND WAGES IN WESTERN ANATOLIA (1844- 1914)"

Cihan ÖZGÜN*

Öz

XIX. yüzyılda sanayileşen Avrupa ülkeleri ekonomilerinde büyük dönüştürme ve büyüme yaşamıştır. Bu dönüştürme ve büyümenin en önemli etkenlerinden biri tarımsal ürün talebinde görülmüştür. Bu bağlamda Batı Anadolu tarımsal üretim ve ihracı bakımından batılı ülkelerin ihtiyaçlarına cevap veren cazip bir bölge olarak, Batı Avrupa temelli dünya ekonomisinin etki alanına girmiştir. Batı Anadolu bölgesinde Avrupa'nın tarımsal ürün talebinin artmasına bağlı olarak büyük bir ekonomik büyüme ve değişim yaşamıştır. Bu değişim tarım sektöründe işgücünün önemini daha da artırmıştır. Bu makale 1844'ten 1914 yılına kadar Batı Anadolu'da tarım iş gücü ve ücretleri üzerine bazı tespitlerde bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarım, İş Gücü, İşçi, Ücret.

Abstract

A great transformation and growth in economies of European countries industrializing in the 19th century was experienced. Demand for agricultural product was one of the most important factors of this transformation and growth. In this context, West Anatolian as being an attractive region responding requirements of Western countries as per agricultural production and export entered the effect area of the world economy being of Western Europe basis. A major economic growth and change were experienced in West Anatolia region depending on increasing of agricultural product demand of Europe. This change increased the importance of the workforce in the agricultural sector. This article aims to some determinations on agricultural labor force and wages from 1844 to 1914 in Western Anatolia.

Keywords: Agriculture, Workforce, Labour, Wages.

Tarımsal üretimi gerçekleştiren emek, XIX. yüzyıl Batı Anadolu'sunda genellikle kendi toprağına sahip küçük toprak sahibi ailedir. Toprak miktarının küçülmesi, topraktan elde edilen gelirin ailenin geçimini sağlamaya yetmemesi durumlarında ise küçük çiftçi ailesi yeni toprakları kiralayabilir veya ortak olarak gelirini artırabilir. Osmanlı toplumunda çiftçi ailesinin dışında, geçimini topraktan elde edilen gelirle sağlayan ve değişik adlarla anılan meslek grupları da bulunur. Çoğu zaman birbiriyle karıştırılabilen bu meslek gruplarının izi 1845 yılına ait Temettuat defterlerinden sürülebilir. Batı Anadolu'da var olan yerleşimlere ait Temettuat defterlerinin¹ bir kısmı tarafımızdan olmak üzere hemen hemen tamamı okunmuş ve değerlendirilmiştir.

* Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ XIX. yüzyıl ortalarında [1845'te] gerçekleştirilen Temettuat sayımlarının Batı Anadolu'da bulunan yerleşim yerlerine ilişkin veriler için lütfen bkz. H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün (2010). *Değişim Sürecinde Aydın*, (Ed. Sabri Sürgevil), Aydın.

Bu çalışmanın da önemli kaynaklarından birini oluşturan sözü edilen defterlerde tarımsal üretimi gerçekleştirenler için kullanılan tanımlamaların en başında *erbab-ı ziraat* bulunur. Temettuat defterlerinde sıklıkla karşılaşılan bu terimi *çiftçi* ve *rençber* terimleri izler. Çiftçi ve rençper arasında ne tür bir ayrımın olduğunu kestirmek kolay değildir. Ancak böyle bir ayrımın mutlak olduğu düşünülmelidir. Çünkü her iki tanımlamanın da aynı defterde var oluş nedeni için defteri düzenleyen kâtibin tercihinden daha iyi bir açıklama gereklidir. Bu adlarla anılan meslek erbabının kendi toprakları olur, hatta aralarında başka tarım arazilerinde ortakçılık yapanlara da rastlanır. En çok karşılaşılan bu terimlerden başka bir de *ırgatların*, özellikle tarımsal üretimin tarım dışı üretimden daha çok yapıldığı yerleşimlere ait defterlerde çok sıklıkla kullanıldığı görülür. *Irgat* bir çeşit vasıfsız tarım işçisidir. Irgatların genellikle kendi toprakları yoktur ya da geçimine yetmeyecek kadar azdır. Ancak bu genel durumun istisnası Aydın'a bağlı Karapınar nahiyesinde görülür. Irgat olarak tanımlanan bir grubun aslında tanımlamaya pek uymayacak şekilde toprakları bulunur². Benzer bir istisnai durum Foça-yı Atik Cephane Mahallesi'nde ikamet eden ırgat Semerci oğlu Hasan örneğinde görülür. Sözü edilen ırgatın 80 dönümü aşan bağ ve tarlası vardır³. Daha da ilginç Foça kazası Şeyh-i Kebir mahallesinde en yüksek yıllık kazanca, Ömer oğlu Mehmed Abdullah adlı bir ırgat sahiptir ve gelirinin büyük bir kısmını sahip olduğu tarlalardan sağlamaktadır⁴. Yine vasıfsız tarım işçisi olarak düşünülebilecek bir başka grup *hizmetkâr*, *hizmetçi* adlarıyla anılır. Ancak bunun ne türden bir hizmetkârlık olduğu net değildir. *Amele* olarak adlandırılan bir başka grup içinde hem vasıfsız tarım işçileri hem de tarım dışı alanda çalışan işçiler dahil olmalıdır. Tarımsal üretimi gerçekleştirenler arasında bağ-bahçe-bostan sahipleri de bulunur. Defterlerde *bahçevan* (*yada bağban*) adıyla anılan sebze yetiştiricileri ve bağcılıkla uğraşanlar da vardır. Ayrıca tarımsal faaliyetin daha özel alanlarında iş gören ve yaptıkları işlerle anılan *duhancı*, *duhan rençberi*, *duhancı hizmetkârı* da üretimde pay sahibidir. *Ortakçılar ve kiracılar*, erbab-ı ziraat ya da rençber adlarıyla da anılmakla beraber zaman zaman sadece bu adlarla da anılabilmektedir.

XIX. yüzyılın ortalarında -Aydın- Güzelhisar'ın XIX. yüzyılın ortalarında hane reislerinin 198'i tarımla uğraşan küçük üreticilerdir. Bu grup, defterlerde *çiftçi*, *erbab-ı ziraat*, *rençber*, *otlakçı* gibi adlarla anılır. Bunun yanında tarım ve hayvancılıkla ilgili alanlarda hizmet gören toplam hane sayısının %23'ünü oluşturan işçilerin tarım işçisi ve bağ-bahçede çalışanlar olduğu kabul edilirse geçimini tarımdan sağlayanların oranı daha da artar. Bu grupta *ırgatlar*, *çobanlar*, *deştebanlar*, *bahçevanlar*, *çukadarlar*, *sığırtmaçlar* sayılabilir⁵. Bozdoğan'da tarım sektöründe iş gücüne sahip erbab-ı ziraat 6, ırgat 32 kişi olarak tespit edilmektedir⁶. Çine de toplam 371 kişi ırgat, ziraat erbabı, rençper, hizmetkâr, çiftçi olarak çalışmaktadır. Karacasu'da 400 kişi çiftçi ve erbab-ı ziraat, 64 kişi kiracı, 478 kişi ırgat, 18 kişi çoban ve sığırtmaç olmak üzere toplamda 960 kişi tarımsal üretim etkinliğinde yer almaktadır. Koçarlı'nın XIX. yüzyıl ortalarındaki ekonomik yapısı Temettuat defterlerinin mevcut verilerine dayanarak değerlendirilebilir. Buna göre tarım sektörü ekonomik yapı içinde önemli bir yere sahiptir ve toplam hane reisi içinde 99'u erbabı ziraat, ırgat, hizmetkâr gibi adları olan tarımla ilgili meslekleri icra etmektedir⁷. XIX. yüzyıl ortalarında Nazilli'de, tarımsal üretim etkinliğinin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının % 27 olduğu görülmekte, toplamda 206 kişi ırgat, ziraat erbabı, rençper, hizmetkâr, çiftçi olarak çalışmaktadır. XIX. yüzyıl ortalarında Sultanhisar'daki tarımla ilgili kesimlerin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının % 85 olduğu tespit edilmekte; toplam 562 kişi ırgat, ziraat erbabı olarak çalışmaktadır. Beydağ'da tarımla ilgili

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra B.O.A.), ML. VRD. TMT. No: 1498.

³ B.O.A. ML. VRD. TMT, No. 1939, Hane 40, No. 94.

⁴ B.O.A. ML. VRD. TMT, No: 1941, Hane 17, No. 20.

⁵ Arzu Tozduman (1992). Aydın Güzelhisari'nin Sosyal ve İktisadi Durumu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. SBE, s. 46.

⁶ Sabri Sürgevil (1995). "La Situation Sociale,économique et Démographique du District de Bozdoğan Selon Un Cahier de Revenu Fiscal en 1261 (1845)", *Collection Turcica*, VIII, Paris, s. 497- 504.

⁷ B.O.A., ML. VRD. TMT. No. 16210 ve No. 2559.

kesimlerin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının % 57 olduğu anlaşılmakta, toplam 88 kişi ırgat ve ziraat erbabı olarak çalışmaktadır⁸.

XIX. yüzyıl ortalarında Ödemiş halkının büyük bir çoğunluğu [% 38'lik bir kesimi] geçimlerini tarımdan sağladıkları görülmektedir. Bunların bir kısmı toprak sahibi olmakla birlikte, büyük bir çoğunluğu topraksız tarım işçisi niteliği taşımaktadır⁹. XIX. yüzyılda Ayasuluğ nahiyesi genelinde 110 çoban, 61 ırgat, 154 erbabı ziraat vardır. Ayrıca kiracı, amele, çoban hizmetkârı, çoban kâhyası, duhancı ve duhancı ırgatı gibi yine tarım ve hayvancılıkla ilgili meslekler de bulunmaktadır. Salihli'de 79 kişi ırgat, 47 kişi erbab-ı ziraat ve 32 kişi çobandır. Bunlara 11 kişilik hizmetkâr ve 5 rençberi de eklemek gerekir. Ayrıca 1 bahçevan, 2 duhan rençberi, 1 sıgırtaç ve 19 ortakçı da tarım kesiminde yer alır. XIX. yüzyıl ortalarında Manisa'da tarımla ilgili kesimlerin tüm ekonomik faaliyetler içindeki payının %28.25 olduğu görülmektedir. 1212 kişi erbab-ı ziraat, rençber gibi küçük üretici ya da ırgat, hizmetkâr, çoban, sıgırtaç vs. gibi tarım işçisi olarak çalışmaktadır¹⁰.

Tarımsal üretimde emek çok kolaylıkla sağlanabilen bir unsur değildir. Çünkü toplumda topraksız emek gücü XIX. yüzyıla gelindiğinde bile her zaman ve her yerde bulunabilen bir öge değildir. Devlet köylünün topraksızlaşmasına karşıdır ve mümkün olduğunca bu durumu engellemeye çalışır. Ama bilindiği gibi XIX. yüzyılın koşulları içinde bu durum zamanla değişir. Toprağın bol, emeğin kıt olduğu Osmanlı coğrafyasında ücretli emeğin var oluş koşulları da farklılıklar gösterebilir. Ama büyük arazilerde emeğin en sıklıkla *ortakçılık ve yarıcılık* yöntemleriyle kullanıldığı söylenebilir. İşgücü kıtlığının etkisiyle, büyük toprak sahipleri, toprakları üzerindeki köylülerle aralarındaki ortakçılık yarıcılık gibi anlaşmaları feshetme yoluna gitmemişler ve kapitalist bir üretim sürecine uzun süre geçememişlerdir¹¹.

Tanzimat döneminde ticaret serbestliğinin sağlanıp, toprakta özel mülkiyete öncelik tanınmasından sonra yabancı sermaye yatırımları Batı Anadolu'da genişledikçe, devlet pazar üzerindeki kontrolünü yabancı sermaye ile paylaşmaya başlamıştır. İthalat ve ihracat işleriyle yetinmeyip toprak satın alarak Batı Anadolu'da çiftçiliğe başlayan başta İngilizler olmak üzere yabancı iş adamları bu şekilde üretime katılarak tarımsal üretimi teşvik etmişlerdir¹². *Memalik-i Mahruse-i Şahane'de kesretle bulunan servet-i tabiiyenin tevsi-i istimali maksadıyla İngiliz sermayedarlarını celb için*¹³ 1867 yasasından sonra yabancıların toprak satın alıp büyük çiftlik plantasyonları meydana getirme süreci hızlanmış ve bu konuda en önemli gelişme Batı Anadolu'da görülmüştür. Özellikle İngiliz şahıs ve şirketleri 1857- 1892 arasında İzmir, Kuşadası, Aydın, Tire, Bornova, Buca, Nazilli, Ayasuluğ ve Bergama gibi bölgelerde arazi satın alarak pamuk plantasyonları ve üzüm bağları kurmuştur¹⁴. Yabancı sermaye sahipleri işlerinin çokluğu yüzünden bu büyük tarım topraklarıyla ilgilenemedikleri için başlangıçta köylülerle *ortakçılık* veya *yarıcılık* anlaşmaları yapmış ve hatta daha da ileriye giderek köylüleri angaryaya koşturmuşlardır da olmuştur. Bu nedenlerden dolayı ortakçılık ve yarıcılık çok büyük çiftlikler ve İzmir'de - özellikle büyük ticaret evleri olan İngilizlere ait- geniş tarım arazilerinde devam etmiştir¹⁵. Büyük toprak sahipleri ile köylüler arasında yapılan ortakçılık anlaşmalarının zaman içinde çeşitli değişiklikler geçirdiği de tespit edilmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük toprak sahibi yabancı sermaye sahipleri köylülerden genel olarak ürünün yarısını talep

⁸ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün (2010). *a.g.e.*, s. 29-45, 52-66, 87-105.

⁹ Tevfik Güran (1985). "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası- Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, C. 41/1-4, s. 301-319.

¹⁰ H. Ortaç- O. Yapucu ve C. Özgün (2010). *a.g.e.*, s. 160-173, 223-241, 256-269.

¹¹ Orhan Kurmuş (1982). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, s. 74-75.

¹² W.M. Ramsay (1897). *Impression of Turkey*, London, s. 66- 67.

¹³ B.O.A., Y. PRK. TŞF. 5/ 78 (1898).

¹⁴ Murat Baskıcı (2003). "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1874- 1914", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58 (1), Ocak- Mart, s. 32.

¹⁵ Maltass, Abbott ve Whittall gibi büyük tüccarların toprak satın aldıktan sonra İzmir'deki işlerinin çokluğunu bahane ederek eski toprak sahiplerinin köylülerle olan ortakçılık ve yarıcılık anlaşmalarını sürdürdükleri hakkında bilgiler vardır. Whittall'lerin İzmir'e gelişleri, ailesinin İzmir ve çevresindeki ekonomik faaliyetleri hakkında lütfen bkz. Edmund H. Giraud (1934). *Family Records- A Record of The Origin And History of the Giraud and Whittall Families of Turkey*, London, s. 63-78.

etmeye ve köylülerin hangi ürünü yetiştireceklerine karar vermeye başlamışlar; İzmir'in tarımsal ürünler ihraç eden bir liman olarak öneminin gitgide artması sonucu ortaklık anlaşmalarını dileklerine uygun biçimde yapılmasını sağlamışlardır¹⁶. 1858 tarihli Arazi Kanunu, tapu senedini toprağı gerçekten ekip biçen kişinin alacağına dair açıkça bir şey belirtmez. Kanunun 3. maddesi arazi sahibinin, yani araziye ekip biçme hakkına sahip olan kişinin tapuyu alacağını belirtir. 78. madde ise araziye sahip olan ve toprağı on yıl boyunca ekip biçen kişinin harç ödemeksizin tapu senedi alabileceğini öngörür. 116. madde ile kanun miri toprakların borç ödemesi için satışına ancak borç verenin araziye satma niyetinden borçluyu haberdar etmesi koşuluna bağlı olarak izin vermektedir. Arazilerin küçük üreticilerden büyük üreticilere geçişi, üreticilerin yerel ayandan ve tefecilerden sıklıkla yüksek faizli kredi almalarıyla artar. Ardı ardına gelen kötü hasat, genelde üreticilerin fakirleşmesi, arazilerin satılması ve bunların borç verenlerin eline geçmesiyle sonuçlanır. Pazara yönelmenin muhtemel bir sonucu olan pamuk, üzüm ve incir gibi yoğun emek gerektiren ürün bölgelerinde küçük çiftçinin toprağını istimlak etme ve onu ücretli emekçi -ucuz tarım işçisi- konumuna düşürme eğilimi özellikle Batı Anadolu'da daha da gelişir. Çiftlik sahipleri köylülerin elinde kalan toprakları, köylüleri kredi ile borçlandırma yoluyla ellerinden alır ve böylece topraklarını daha da genişletme fırsatı bulur¹⁷.

XIX. yüzyılın sonlarında *İcar-ı Akar Nizamnamesi* ile devlet küçük üretici kesimi, gelişip büyüyen toprak sermayesine karşı koruma altına almaya çalışmıştır. Dönemin ünlü *ziraat muallimi Agop Zakaryan* tarafından yazılan *Çiftlik İdaresi* adlı eserde bu nizamname maddeler halinde ayrıntılarıyla verilmiştir. Nizamnamenin ilgili maddesine göre "gerek *Dersaadet'te* ve gerekse *taşralarda* her kim olur ise olsun hane ve dükkân ve arazi ve çiftlik gibi bir akarını icar edecek oldukda müstecir ile beyinlerinde bir mukavelename tanzimine mecbur kılınmıştır"¹⁸. Devlet hazırladığı nizamnamenin satır aralarında, yapılacak anlaşmayla ileride çıkabilecek sorunlara karşı daha başından önlem almaya çalışmış, anlaşma yapan tarafları ortakçılık ilişkilerinin sınırlarını ayrıntılı bir şekilde çizmeleri konusunda adeta uyarmıştır.

Ortakçılık ve yarıcılık anlaşmalarının yanı sıra, *angarya* da çiftliklerde kullanılan bir tarımsal işgücünü sağlama yöntemidir. Ayanların çiftlik arazilerinde köylülerin, bir çift öküz ile iki gün tarla sürmek, iki gün tohum serpmek ve iki gün de hasat yapmak şeklinde açıklanan yılda altı gün toprak sahibi hesabına çalışması usulüne dayanan bu feodal üretim tarzını Karaosmanoğlu Hüseyin Efendi'nin uyguladığı anlaşılmaktadır. Ancak Hüseyin Efendi topraklarından bir bölümünü J.B. Paterson'a sattığında köylüler, "toprak sahibi *gâvur* olduğu zaman *angarya* ile yükümlü olmadıklarını" ileri sürmüşlerdir. Baltacı Temistokli'nin de bu yöndeki istekleri köylülerce reddedildiğinde, durumu kurtarmak için *angarya* geleneğine son verdiğini açıklamıştır¹⁹. Bu durumda, ortakçılık ve yarıcılık yöntemiyle toprakları işlemek uzun süre tek üretim biçimi olarak devam etmiştir, ücretli tarım işçiliğinin daha çok küçük arazilerde uygulandığı anlaşılmaktadır. Anadolu'nun birçok yöresindeki ücretli emekçi sınıfı, kendi arazilerini başkalarının tarlasında çalışmak için geçici bir süreliğine terk etmiş olan köylülerden oluşuyordu²⁰. *Toprak temelde köylülerindi fakat Padişaha ait Torbalı yakınlarındaki araziye de kapsayan birçok büyük mülk vardı. Kiralananları da içine alan çiftliklerin çoğu küçük üreticiye tohumları sağlanarak ve toprağı, binaları ve tarım aletlerini kullanmalarına izin verilerek kiralanırdı, onlar da kira vermek yerine ürünün yarısını toprak sahibine vermeyi tercih etmişlerdi*²¹.

Batı Anadolu'da tarımsal emeği oluşturan bir başka unsur mevsimlik işçilerdir. *Mevsimlik işçi* kavramı Anadolu tarımı için oldukça tanındıktır. Çünkü yerleşim merkezlerinin görece dağınık olması nedeniyle tarımsal işgücünün talep edilen bölgelerde her zaman hazır

¹⁶ Orhan Kurmuş (1982). *a.g.e.*, s. 81-82.

¹⁷ Donald Quataert (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, Çev. N. Gündoğan- A. Gündoğan, İstanbul, s. 61- 62; ve ayrıca bkz. Sabri Sürgevil (2010). "XIX. Yüzyıl Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler", XV. *TTK Kongresi-Osmanlı Tarihi*, C. 4, 3. Kısım, TTK, Ankara, s. 1761- 1762.

¹⁸ Agop Zakaryan (1897). *Çiftlik İdaresi*, İstanbul, s. 208- 215.

¹⁹ Orhan Kurmuş (1982). *a.g.e.*, s.81.

²⁰ Donald Quataert (2008). *a.g.e.*, s. 63.

²¹ Wyndham Dunstan (1908). *Report on Agriculture in Asia Minor*, London, s. 1- 17.

olması mümkün değildir. Emek gücü imparatorluğun birçok coğrafi bölgesinde ve bölgeler arasında dolaşım halindedir. R. Kasaba, Batı Anadolu'da mevsimlik işçilerin XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başında sayılarının arttığı saptamasında bulunur. Ayanın güçlenmesi ve ticari tarımın gelişmesi ile tarımda göçer işçi kullanımının arasında ilişki kurmanın yeterli bir açıklama olmadığını da belirtir²². Göçer işçiler açısından bakıldığında ise bu durumun daha hayatsal nedenleri olması gerektiği düşünülebilir.

Tarımın ticarileşmesi, salgın hastalıkların nüfusa verdiği zararlar, uzun yıllar süren savaşların sonucunda genç nüfusta yaşanan ciddi kayıplar vb. nedenlerden dolayı emek kaynaklarını eritmiştir²³. Zaten tarım işçilerinin onda dokuzu Müslüman olduğu için ve askere de Müslümanlar gittiği için iş gücü de azalır²⁴. Sadece Aydın Vilayeti'nden 1853 yılında Kırım savaşına gönderilen asker sayısı 45.000'dir. Gidenlerin çok azı geri dönebilmişse de, dönenler de sakat veya hasta oldukları için çalışabilecek durumda değildirler. 1877- 78 Osmanlı- Rus savaşı için Aydın Vilayetinden cepheye giden kişi sayısının 100.000 dolayındadır. Girit, Yemen, Balkanlara gidenlerin sayıları da 200.000'i aşmaktadır. Büyük çoğunluğunu köylülerin oluşturduğundan kuşku olmayan bu kayıpların tarımda dar boğazlar yarattığını söyleyebiliriz²⁵.

Batı Anadolu'daki işgücüne net ekleme yapılması için dört önemli potansiyel kaynak vardı. Bunlardan ilki, Ege Adaları ile Mora'da yaşayan, ancak siyasi veya ekonomik nedenlerle sık sık Anadolu'ya geçen nüfustu²⁶. İkincisi bölgede veya bölge civarındaki, esas uğraşları olan hayvancılık ve süt ürünleri üretiminin yanı sıra özellikle hasat mevsiminde yerleşik tarıma da katılan göçebelereydi. Üçüncü kaynak ise Batı Anadolu'ya çalışmak için gelen ve memleketlerine dönmeden önce burada birkaç yıl kalan Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyılarından gelen göçmenlerdi. Ve nihayet Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'daki kaybedilmiş topraklardan gelen muhacirler vardı²⁷. Bu grubu oluşturanlar genellikle bulundukları yerlerde yaşam koşulları ağırlaşan ve geçim sıkıntısı yaşayan kesimdir. Yaptıkları işlerin bitmesiyle geçim sıkıntısına düşen *meyan kökü toplayıcıları*²⁸ örneğinde olduğu gibi yoksulluk vasıfsızlıkla birleştiğinde mevsimlik işçi kavramının ortaya çıkması da doğaldır. Sözü geçen işçilerin kış mevsimi geldiğinde yeni bir iş bulamamaları da ayrı bir sorundur. İçinde *hüda-yı nabit* olarak yetişen bitkilerin yer aldığı geniş araziler tek bir ürün üzerinde ihtisaslaştığı da tespit edilir²⁹. *Amerika Devlet-i tebaasından Mösyö Zenkilo'nun* Denizli'de satın aldığı arazi 6 dönüm kadardır. Merkez kazaya üç saat mesafedeki İhsaniye Köyü'ndeki bu arazide yaşayan muhacir dağılmış, topraklar değerlendirilmek istenmiş, arazi önce 18 bin lira karşılığında Çakır Ahmet'e ve ardından sözü edilen kişi tarafından Mösyö Zenkilo'ya satılmıştır. Amerikalı tüccarın aldığı bu

²² Reşat Kasaba (2010). "Batı Anadolu'da Göçmen Emegi, 1750-1850", Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, İstanbul, s. 129.

²³ Salgın hastalıkların emek kıtlığını şiddetlendirmesiyle Anadolu'da iskân etme politikasına hız verilmesi emek kıtlığını gidermede etkili olmuştur. Bu bağlamda göçmenlerin iskânı ve mevsimlik işgücü hareketleri dönemin Anadolu'sunda önemli bir unsurdur. Bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için İzmir'deki İngiliz konsolosu Dennis'nin 1877- 1881 konsolosluk raporuna lütfen bkz. Accounts and Papers (1883), No. 25, Smyrna, s. 1071- 1072.

²⁴ W. Gifford Palgrave (1871). "Reports from H. M. Diplomatic and Consular Agents Abroad", *Respecting Condition of the Industrial Classes and Purchase Power of Money in Foreign Countries- 1870*, London, s. 744.

²⁵ Orhan Kurmuş (1982). *a.g.e.*, s. 74- 75.

²⁶ Çiftliklerde iş gücünü oluşturan Batı Anadolu'ya göç etmiş Rumların çiftliklerin başlıca ahalisini oluşturdukları da yine incelenen köylerden anlaşılmaktadır. Bunlar çiftlik köylerine yerleşmiştir. Adlarının başında bulunan *Rumelili, Adalı, Kıbrıslı* vb. lakaplar kökenlerini göstermektedir. Hilal Ortaç (2000). "Manisa Kazasında Bulunan Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu", *CİEPO XIV. Sempozyum Bildirileri*, TTT Yay., Ankara, s. 522- 525.

²⁷ Reşat Kasaba (2010). *a.g.m.*, s. 124.

²⁸ BOA.,Y.EE.KP. 40/3940 (1903).

²⁹ İzmir ve çevresinde meyan kökü tarımı, Rumeli göçmenlerinin bir eseri idi. XIX. yüzyılda bölgenin dünya ekonomisiyle bütünleşmesine paralel olarak, *Hüda-yı nabit* olarak yetişen meyan kökü İzmir piyasasında en çok aranan ürünlerin başında gelmeye başladı. Meyan kökü bitkisinin İzmir limanına kesintisiz bir şekilde ulaştırılması konusunda büyük hassasiyetler gösterildi. 1891 tarihinde İzmir Ticaret Odası demiryolları tarifelerinde meyan kökü bitkisinin taşınmasına ilişkin indirim yapılması konusunda, hükümet nezdinde teşebbüslerde bulundu. Rumeli'den gelen göçmenlerin meyan köküne büyük önem verdiklerini ve meyan kökünün demiryollarında ucuz bir tarife ile nakledilmediği takdirde, bu iş kolunun söneceği ileri sürüldü. Bkz.: Hüseyin Avni Şanda (1941). *Reyha ve Köylü*, İstanbul, s. 134.

topraklar harap durumdadır. Mösyö Zenkilo bu tarlayı meyan kökü çıkarmak için değerlendirmiş ve meyan kökü *amelesinin ikametine mahsus ebniye (bina) inşası için* çalışmalara başlamıştır³⁰.

Mevsimlik işçiler çoğu zaman Ege Adalarından gelir. Adalarda yaşam koşullarının ağırlığı, ekilebilir toprak kıtlığı adalar halkını yeni kazanç kapıları aramaya zorlamış ve bu yüzden karşı kıyıda yani Batı Anadolu'nun verimli vadilerinde tarım işçiliği yapmak zorunda bırakmış olmalıdır. Arşiv belgelerinin pek çoğunda en çok *Sisam*³¹, *Girit* ve *Rodos*³²'tan özellikle Menderes vadisindeki tarlalarda çalışmak üzere gelen işçilerden bahsedilir. Gelen göçer işçiler için her türlü kolaylığın sağlanmasına ilişkin tedbirler de alınmıştır. Göçer işçilerin yanlarında getirdikleri erzaklarından *resm-i gümrük alınmaması*³³, gelen amelelerin barınma ve iase ihtiyaçlarının belediye veya hükümetçe karşılanmasına yönelik örnekler de söz konusudur³⁴. Buna rağmen yüzyılın sonlarında tarım işçilerinin tarımsal üretim birimlerine ulaştıktan sonra kaldıkları binaların "*çoğunun fena ve uygunsuz*" olduğu tespit edilmektedir. Büyük toprak sahipleri ameleleri daha çok ahır ve damlardan uzak yerlerde inşa edilen kötü durumdaki odalarda veya ahır ve damlarda yatırır. Bunun özellikle kışın yarattığı sorunlar çok büyüktür³⁵.

Sadece adalardan değil *Prizren* ve *Kalkandelen*'den,³⁶ Foça, Urla ve İzmir'e çalışmak amacıyla gelen, kış ayları boyunca tuzlalarda çalışan işçiler de söz konusudur³⁷. Yalnızca *Prizren* ve *Kalkandelen*'den İzmir ve çevresine gelip amelelik yapan kişi sayısı 4000- 5000 kadardır. Bu Arnavut ameleler bütün kış çalıştıktan sonra yazı memleketlerinde geçirmek için geri dönerler³⁸.

Her yıl Eylül ayında bağlarda çalışmak üzere İzmir limanına çıkan Arnavut amelelerin sayısı 2000-3000 kadardır³⁹. Bu ameleler kışın çalışıp para kazandıktan sonra yaz aylarında 50'er 100'er kişilik gruplar halinde bindirildikleri vapurlarla memleketlerine yollanır. Arnavut amelelerin 1500 kadarının İzmir'de vapur çıktıkları, geri kalan yaklaşık 500- 1000 kişinin de bağ ve yollarda çalıştığı tespit edilmektedir⁴⁰.

Bazı tarım işçileri ise bu amaçla gelerek yerleşik hale de geçebilir. Buna ilişkin örnekler çoktur. Bunlardan biri olan Mehmedoğlu İzmidli İbrahim 1835- 1836'larda Kocaeli Sancağı'ndan göçer amele olarak gelip Foça'da tarım işçiliği ile uğraşmaya başlamış ancak geri dönmeyerek yaklaşık 15 yıldır Foça'da ırgatçılık yapmaktadır ve tasarruf ettiği hiç toprağı bulunmamaktadır⁴¹.

Ancak yıllar süren gidiş gelişler sonucunda, yaşam koşullarının da uygun olması nedeniyle göçün bittiği durumlar da vardır. "*Diğer-ı aher ahalisi*" kavramı bu konuda belki bir ipucu verebilir. Bu kavram, yazımı yapılan yerde yerli halktan olmayıp, başka bir yerden gelen tamamen göç etmiş veya yazım (Temmettu tespitleri) sırasında burada çalışan, hatta mevsimlik işçilik yapan, belki de 10-15 yıldır aynı yerde oturan ama hâlâ yerliden sayılmayan bir topluluğu ifade eder⁴². Kayıtlardaki tamamı Rum 39 hane reisinin yaklaşık 5 kişiden oluşan

³⁰ B.O.A., ŞD,1434/3 (1909).

³¹ B.O.A., HR.MKT. 357/85 (1860).

³² B.O.A., ML. VRD. TMT defter no. 1064, (1845).

³³ B.O.A., HR. MKT. 357/ 85, (1860).

³⁴ B.O.A., BEO. 3849/ 288627 (1911).

³⁵ Agop Zakaryan (1897). *a.g.e.*, s. 166.

³⁶ B.O.A., DH.MUI. 94/-1/34 (1910).

³⁷ Tuz memleketlerinde çalışan ve Karşıyaka'da bulunan amelelerin durumları için B.O.A. DH. İ. UM. EK. 102/ 46 (1915); Foça kayıklarında çalışan amelelerin aldıkları yevmiyeler artırılmamış bu yüzden amele işlerini bırakarak greve gitmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için lütfen bkz. B.O.A. DH. MKT., 2664/ 80, (1908); Benzer bir durumla ilgili olarak, Foça tuzlası reislerinin tuz ihracına başlamayarak iş yavaşlatmaları, bu yüzden tuzlalardaki makine alet ve edevatın el konularak Duyun-u Umumiye tarafından başka yollarla işletilmesine ilişkin bkz. B.O.A., DH. MKT., 2861/ 1310 C 1327 (1909).

³⁸ B.O.A. DH.MUI. 94/-1/34, (1910).

³⁹ B.O.A., Y.PRK.ASK.195/48,(1903).

⁴⁰ B.O.A., Y.EE., 86- 18/ 1771 (1903).

⁴¹ B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1939, Hane 4, No. 9.

⁴² Olcay P. Yapucu (2007). *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, İstanbul, s. 225- 226.

aileleri olduğunu düşündüğümüzde bu yıllarda sadece Sobice'ye gelen, [39 X 5=] 195 kişilik bir topluluktan bahsedebiliriz. Kayıtlardaki hane reisi erkeklerin yaşları 18 ile 60 arasında değişmektedir. Bu topluluk, *Yanya, Girit, Rodos, Filibe, Söke, Aydın, Kuşadası, Sille* ve *Kıbrıs*'tan 1841-1844 tarihleri arasında gelmiştir. 1064 numaralı temettuat defterinde belirtildiğine göre Sobice'de hâlâ "*misafir*" olarak görülürler, henüz kazanın sakinleri değillerdir ama *haraciye-i şerriye*'lerini Sobice'de öderler⁴³. Belki de geldikleri yerlerde toprak sahibiydiler ama bu toprağın geçimlerini sağlamaya yetmemesiyle başka işlere yönelmiş de olabilirler. Bu göçmen topluluğun kazanç sağladığı meslekler arasında *bahçevanlık, çiftçilik, hademelik* vardır. Bunlar toprakla bağlarını koparmadan üretime katılanlardır. *Bahçevanlar* aynı toplulukta dikkat çekici biçimde fazladır. Bu hane reislerinin geldikleri yerlerde ya da Sobice'de başkalarına ait tarla ve bahçeleri ortaklık ya da kiracılıkla işlediklerini düşünebiliriz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Rodos'tan 1, Yanya'dan 3, Girit'ten 3, Kıbrıs'tan 2 bahçevan, Yanya'dan 1 çiftçi, Girit'ten 1 hademe Büyük Menderes Havzası'nda yer alan Sobice'deki çiftlikte tarımsal etkinlikle uğraşan göçmenlerdir⁴⁴.

Türkiye'nin doğusundan Batı Anadolu'ya büyük sezonluk işçi akınları da vardır⁴⁵. 1836-1842 yılları arasında Haydarlı Çiftliği'ne çalışmak üzere göçenlerin geldikleri yerler de çok çeşitlidir. Rumlar; *Girit, Kıbrıs* ve *Aydın*'dan gelir; Ermeniler ise *Erzurum, Sivas, Eğin, Diyarbakırlı*'dir. Bu göçmenlerin sıfatı "*reaya hademesi*"dir. Büyük olasılıkla vasıfsız işçi anlamına gelen bu sığa sahip göçmenlerin yapabilecekleri işler daha çok kas gücünü gerektirir. Gelir durumları alt seviyede, yaşları 35 ile 55 arasında değişmektedir⁴⁶. Bu vasıfsız işçilerin bölgeye gelmesi ise Batı Anadolu genelinde tarımın ticarileşmesi ve artan üretime bağlı olarak yaşanan işçi sıkıntısının bir göstergesi olarak algılanabilir. Sobice pamuğunun sınırları aşan ünü bu ticarileşmede büyük önem taşımış olmalıdır. Ama Sobice'yi göçmenler için çekici kılan sadece tarımsal üretimdeki ünü olmasa gerek⁴⁷. Çünkü Aşağı Büyük Menderes havzasının verimli vadisinde yer alan Haydarlı ve Güdüslü çiftliklerinin sahibi Ermeni Pişmişoğlu Serkis bölgenin yerlisi değildir, belki de o da Eğinlidir ve hemşerilerine çiftliğinde iş verir. *İzmir Arap Çiftliğinde* de ücretli tarım işçisi kullanılmıştır. Bir de bu işçilerin göçmen işçi oldukları tespit edilmektedir. Geldikleri yerler, Rumeli Eyaletinin Manastır ve Yanya sancaklarına bağlı köyleridir. Rumeli'den gelen göçmen işçiler yanında, Midilli Adası'ndan gelenler de vardır⁴⁸.

XIX. yüzyıl Anadolu'sunda ve özellikle Aydın Vilayetine Çerkez göçmenlerin bir bölümünün yerleştirildiği ve bunlar arasında da tarım işçiliğinin yaygınlığı bilinir. İzmir'in yakın art alanında geniş toprak ve çiftlikleri bulunan Baltazzi ailesi bu topraklarını ortaklık ve yarıcılık yöntemiyle tasarruf etmekteydiler. Temistokli Baltazzi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan ve Akhisar'da çiftliğine yakın bir yere yerleşen Çerkezlerden dolayı zaman zaman büyük sıkıntılar yaşadı. Bu zararlardan dolayı yargıya intikal eden süreçte Baltazi "*bundan on dört gün mukaddem seksen doksan nefer Çerkez Saruhan Sancağı dâhilinde Akhisar Kazasına muzaf Yaya köyü tımarında Kapaklı nam mahalde kâin çiftliğime gelerek (...) imdi Çerkezlerin mahsul idrakine mahsus olan şu mevsimde çiftliğimde bulunmalarından dolayı ashab-ı ziraatın can ve malca emniyetleri sebil olmağla köylüler mahsullerini derc etmek üzere ovaya gitmekten haof ederek (...)*" kendisinin ticaretçe uğrayacağı zararın önlenmesi için Avusturya Devleti'nin İzmir'de bulunan konsolosundan Osmanlı hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını istemektedir⁴⁹. Bu dönemde Aydın Vilayetine [çoğunluğu İzmir'e] yaklaşık 45 bin muhacirin geldiği ve özellikle Ermeni milletine büyük sıkıntılar yaşattığı da tespit edilmektedir⁵⁰.

⁴³ B.O.A. ML. VRD. TMT. No. 1064.

⁴⁴ B.O.A. ML. VRD. TMT. No. 1064.

⁴⁵ Charles İssawi (1980). *The Economic History of Turkey (1800- 1914)*, London: The University of Chicago Pres, s. 245- 246.

⁴⁶ B.O.A. ML. VRD. TMT. No. 1064.

⁴⁷ Olcay P. Yapucu (2007). a.g.e., s. 228.

⁴⁸ BOA ML. VRD. TMT, No: 1940.

⁴⁹ BOA, İ. MMS. 60/2859 (1878).

⁵⁰ BOA, İ. MMS. 60/2859 Ek. 44 numaralı belgeler (1878).

Hükümetin “*Karye ve Nahiyelere Mahsus Tenbihnamesi*” de bu sorunu çözememiştir. Tenbihnamede “*Bütün mal ve mülklerini ve bağ ve bahçelerini ve tarlalarını düşman yedinde bırakarak ve bir takımı evlad ve iyalinden ve bir takımı çocuklar dahi ana ve babalarından ayrılarak çırpılçılak memleketimizin insaf ve merhametine sığınmış olan Rumeli muhacirlerinin uğradıkları felaketler düşünüldükçe yürekler dayanmaz (...) andan sonra içlerinden işçilik ve gündelikçilikle çalışmak isteyenlerin ol surette geçirilmelerine gayretle beraber ol köyde arazi-yi miriye var ise ondan yok ise köy arazisinden münasip bir tarla irae olunup ol köyde kaç çift araba ve çift hayvanı var ise herkes sırasıyla birer ikişer gün ianeten çift hayvanı ve edevati ve mahsulünden verilmek üzere karhan veyahud ianeten lüzumu mikdar tohum vererek zikr olunan tarlanın bu suretle sürdürülüp ektirilmesi veyahud ortakçılık suretiyle ziraat ettirilerek barındırılmaları”⁵¹ istenmiştir.*

1880’lerde Aydın valiliği yapan Mithat Paşa, raporunda kıyı bölgede yerleşmiş yerli Rumların hizmetçilik ve ziraatçılık yapmak üzere Aydın Vilayeti’ne geldikleri, zamanla emlak ve arazi sahibi olup Yunan gayretkeşliği yaptıklarını bildirmektedir. Bu bakımdan tarımsal üretim etkinliklerine ilişkin bir iş gücü sağlanmasının ötesinde zaman zaman siyasal anlamda bir göç hareketliliğinin varlığına da işaret edilmektedir⁵².

Osmanlı arşiv belgelerinde mevsimlik ve göçmen işçilerle ilgili birçok kayıt bulunur. Anlaşıldığına göre, dışarıdan göç ederek gelen işçilerin para kazanmaya başlamadan önce özellikle barınmayla ilgili önemli sorunları olmalıdır. Rumeli’den gelen işçiler, İzmir limanına ulaştıktan sonra iş bulabilecekleri yerlere gitmeden önce yoksulluklarıyla uyumlu odalarda 5-6 kişi bir arada yatıp kalmaktadırlar. Belediye bu durumdan rahatsızlığını, işçiler için meskenler, hastane ve karantina yapılmasının zorunluluğunu ancak mali durumun uygunsuzluğu nedeniyle hükümetin bu işi üstlenmesi gerektiğini belgelerde dile getirir⁵³.

Ücretli emek tarım dışı alanlarda da çalışır. Batı Anadolu’da mevsimlik ve göçer işçilerin ağırlıklı olarak bağlarda, meyan kökü toplanmasında ve tütün tarlalarında çalıştığı tespit edilmektedir⁵⁴. Zaman zaman doğanın olumsuz koşullarının ortaya çıkardığı acil durumlar da yoksul ücretli işçilerin işine yaramıştır. Özellikle tarımsal üretim açısından bölgede önemli bir sorun olan çekirge istilasının önlenmesinde, çekirge (tohumları) yumurtalarının toplanıp imha edilmesinde de ücretli amele kullanılmıştır. “*Aydın vilayetinin Saruhan sancağında çekirge tohumlarının “ücretli ameleye” imha ettirmek üzere harcanması lüzum görülen 500 bin kuruşun tesviyesine*” ilişkin resmi bir belgede Saruhan sancağında “*külliyyetli çekirge tohumu*” bulunduğu ve bunların bu sene içinde [1911 yılında] itlaf edilemezse tarım alanlarına büyük zararlar vereceği Aydın Vilayeti aracılığıyla Meclis-i Vükela’ya bildirilmiştir. Resmi yazıda çekirge tohumlarının halk tarafından imha edilmesinin imkânsızlığı, 500 bin kuruşluk bir masrafla bunların ücretli ameleler tarafından toplattırılmasının daha doğru olduğu da eklenmiştir⁵⁵. Tarımın zarar göreceği bir ortamda, üstelik yerli halkın baş etmesinin mümkün de olamayacağı kadar çok çekirgenin imhası işleminde ücretli emeğin kullanılması sık rastlanan bir durumdur.

Tarımda kapitalist üretimin yerleşmesinin ön koşullarından biri, tarımı tıpkı kapitalist bir fabrika gibi örgütleyecek bir sınıfın varlığıdır. İzmir’deki İngiliz tüccarları tartışmasız bu niteliğe sahiptir⁵⁶. Özellikle XIX. yüzyılın hemen başında Osmanlı-Rus savaşlarından sonra İngiliz sermayesi Batı Anadolu’da çok büyük ölçüde toprak alımına girişmiş, tarımsal üretimin esas kit faktörünün emek olduğu gerçeği karşısında, daha etkin tarımsal teknoloji kullanmak için köylüleri topraklarından çıkarmak isteyen İngilizlere karşı köylülerin tepkisi çok sert olmuştur⁵⁷. Örneğin, kuşaklar boyu işledikleri topraklarından zorla veya aldatmacayla atılan

⁵¹ B.O.A., İ. MMS. 60/2859 [Ek: Karye ve Nahiyelere Mahsus Tenbihname] (1878).

⁵² Zeki Arıkan (1986). “Mithat Paşa’nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881). *Uluslararası Mithat Paşa Semineri*, Edirne, 8- 10 Mayıs 1984, Bildiriler ve Tartışmalar, s. 136- 137.

⁵³ B.O.A., BEO, 3849 / 288627 (1911).

⁵⁴ B.O.A., ŞD.1434/3 (1909).

⁵⁵ BOA., BEO. 3975/ 298104 (1911).

⁵⁶ Orhan Kurmuş (1982). *a.g.e.*, s. 84.

⁵⁷ İlhan Tekeli (1992). “Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü”, *Ege Mimarlık*, 3/4, İzmir, s. 81 ve Çağlar Keyder (1982). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923- 1929*, Ankara, 1982, s.20.

köylüler 1883 yılında Söke ve Nazilli yakınlarında bazı İngiliz çiftliklerini işgal ederek direnmeye başlamışlarsa da kısa sürede yenilgiye uğrayarak toprak sahiplerinin dileklerini kabul etmeye zorlanmışlardır. İngiliz çiftliklerinin bazı kesimlerinde eski yöntemlere göre düzenlenen ortakçılık ve parasal kira uygulamaları sürerken diğer kesimlerde ücretli işçiler çalıştırılmaya başlanmış, emeğine başvurulmuş bir kesim olarak köleler de önem kazanmıştır. Her ne kadar Osmanlı devleti köle ticaretini 1846 yılında yasakladıysa da çeşitli amaçlarla köle alım satımı uzun süre devam etmiştir. Batı Anadolu'ya satılmak üzere getirilen Afrikalı kölelerden çoğu, önce kıyıya yakın olan adalara çıkartılıyor ve uzun deniz yolculuğunun yorgunluğunu gidermeleri için "besiye çekiliyorlardı". Pazarda iyi bir fiyat getirecek görünüşe kavuştukları zamanda göze çarpmayan küçük kayıklarla İzmir yakınlarına çıkartılıp satılmak üzere daha içerilere gönderiliyorlardı. Arada sırada güpegündüz İzmir limanına bile çıkarılan kölelerin azat edilmelerini sağlamak için İngiltere Konsolosluğunun iki kavas limanda sürekli olarak gözcülük yapmakla görevlendirilmişti. Yetkililer köle ticaretinden belirli bir para aldıkları için çoğu zaman bu tür olaylara göz yumuyorlardı⁵⁸. Afrikalı zenciler, özellikle İstanbul, Adana, Antalya, İzmir, Mersin ve Muğla gibi Anadolu'daki önemli liman ve ticaret kentlerine yerleştiler⁵⁹. Sadece 1869- 1876 yılları arasında 13.500 kadar kölenin Batı Anadolu'da tarlalarda çalıştırılmak üzere satıldığı tespit edilmektedir⁶⁰. 1890 sonrasında azat edilen zenci kölelerin beslenme, barınma ve geçimleri konusunda devletin belirli bir program izlediği, ancak ödenek bulmakta güçlük çektiği ve bu sorunu daha çok yerel yönetimlere bıraktığı anlaşıyor. Nitekim İzmir'de diğer yerlerden daha büyük bir misafirhane tesis edilmiş, buraya gelen zenci kölelerden, küçükler, yatılı olarak sanayi okullarına, genç ve yetişkin erkekler, sanayi taburlarına ve askeri bandolara verilmiş, kadınlar varlıklı Müslüman ailelerin yanına hizmetçi olarak yerleştirilmiş, evlendirilmeleri özendirilerek, evlenen çiftlere ev yapılmış, toprak, hayvan ve tarım araçları sağlanarak iskânlarına çalışılmıştır⁶¹. Aynı zamanda hükümet kölelerin azat edilmelerine ilişkin büyük çabalar da harcamıştır. *İtknameleri* olmayanlara belgeleri verilmiş, Afrika'dan getirilecek zencilere de hemen itknameleri verilerek hizmetlerde bulunacakları yerlere gitmeleri bir nizamnameyle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca "bir zenci ile bir zenciye'nin izdivacı sağlanarak" İzmir ve çevresinde "arazi-yi miriyeden iskâna müsait mahaller tedarik edilerek" tarımsal üretim etkinliklerine katılımlarının sağlanmasına çalışılmıştır⁶². İzmir valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen resmi bir yazıda da, azat edilen kölelerin başta İzmir olmak üzere Aydın Vilayeti'nde inşa edilecek hanelere yerleştirilinceye kadar, kendilerine zirai edevat, öküz, mefruşat vb. yardımlar yapılarak tarımsal üretim etkinliklerine katılımlarının sağlanmasına yönelik yoğun bir faaliyetin bulunduğu tespit edilmektedir⁶³. Sayıları konusunda resmi kayıtlarda net bilgi bulunmayan köleler İzmir'in yakın art alanında bulunan vadilere yerleşerek tarımsal etkinliklerde kullanıldılar. Afrikalı kölelerin daha çok Küçük Menderes Ovasında, Bayındır, Tire ve Torbalı gibi kasabalar ve çevresinde çalıştıkları anlaşılmaktadır. *Yeni Çiftlik, Has Köy ve Yeni Köy* gibi zenci köylerinden bazılarının isimleri, buraların özellikle azat edilmiş zencilerin yerleşimi için kurulmuş olduğunu ve tasarının daha sonra da yürütüldüğünü akla getirmektedir⁶⁴.

XIX. yüzyılın ortalarında ihracatın gelişmesi, farklı derecelerde olmakla birlikte, kıyı kesiminde kente yakın ve ticareti aracısız gerçekleştirebilen köylü işletmelerine, kervancılara, gayrı Müslim aracı tüccarlara ve sürekli ve geçici ücretli işçilerin lehine olmuştur. Osmanlı işçilerinin ücretleri 1839-49 ve 1870-79 dönemlerinde %70 artmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonraki dönem ve 1870'lerin ilk yarısındaki artış özellikle dikkate değer durumdadır. Batı Anadolu'daki ücretler ticari etkinliğin arttığı dönemlerde yükselerek ticaretle benzer bir gelişim göstermiştir. Tarım dışı ustalık isteyen işlerde çalışanların ücretleri daha yüksektir. Kentlerde çalışan vasıfsız işçiler tarım işçileri kadar ücret alabilmektedir. Kentlerde yerli üretimin yabancı ürünler

⁵⁸ Orhan Kurmuş (1982). *a.g.e.*, s. 77- 86.

⁵⁹ Günver Güneş (2005). "Kölelikten Özgürlüğe İzmir Zencileri ve Dana Bayramı", *Türkiye Kültürleri*, s. 191.

⁶⁰ Abdullah Martal (2007). *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir, s. 86.

⁶¹ Abdullah Martal (2007). *a.g.e.*, s. 89- 90.

⁶² B.O.A., Y. PRK. EŞA., 16/ 26 (1890).

⁶³ B.O.A., İ.DH. 62927 (1891).

⁶⁴ Hakan Erdem (2004). *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul: Kitap Yay., s. 80- 86..

karşısındaki güç kaybı kente büyük bir nüfus akışına ve işçi enflasyonuna yol açmadığı için ücretlerde azalma yaşanmamıştır. Buna göre ek gelir arayan köylünün kırsal kesimde kalarak, *tarım işçisi, yarıcı, kiracı* olarak iş bulabildikleri kabul edilebilir. 1841-1864 yılları arasında geçim ve tüketim mallarının fiyatları iki katına çıktığında ücretler de üç katına çıkmış, Batı Anadolu'da emek gerçek bir gelir artışı yaşamıştır⁶⁵.

XIX. yüzyılın ortalarında tarım sektörü çalışanlarının ücretleri için yapılacak değerlendirmede yine Temettuat verileri kullanılabilir. Örneğin Saruhan Sancağı Belen nahiyesine bağlı Mütevelli Çiftliği köyünde, *ırgat, adi hizmetkâr, harmancı* gibi tarım işçilerinin gelir düzeyleri *erbab-ı ziraat* olarak adlandırılan ve genellikle toprak sahibi olanlara göre düşüktür. *İrgatların* genel olarak yıllık kazançları 400-750 kuruş arasında değişir⁶⁶. Kula'da Mecidoğlu İbrahim, *hizmetkârlıktan* yılda 200 kuruş kazanmaktadır⁶⁷. İzmir'de levanten bir ailenin büyük ölçekli çiftliklerinde büyük bir olasılıkla Rumeli Manastır sancağı Boko karyesi veya Yanya sancağından göç etmiş olduklarını düşündüğümüz Yani oğlu Moska hizmetkârı Anton *hizmetkârlıktan* yılda 500 kuruş⁶⁸, Baltacı Manolaki hizmetkârı Avare Yovan, Baltacı Manolaki hizmetkârı Torici, Baltacı Manolaki hizmetkârı Avare Dimitri, Baltacı Manolaki *hizmetkârı* Badalnam yılda 900 kuruş⁶⁹, Baltacı Manolaki hizmetkârı Yorgi, Baltacı Manolaki hizmetkârı Todorı yılda 500'er kuruş kazanmaktadır⁷⁰. Berberoğlu Mehmed'in ırgatlıktan yılda 400, Ali oğlu Mustafa'nın ise ırgatlıktan yılda 300 kuruş kazandığı tespit edilmektedir⁷¹. Alınan ücretlere bakıldığında çalıştıkları bölge ve tarım ünitesinin genişliğine bağlı olarak hizmetkârlığın, ırgatlıktan daha iyi gelir getirdiği izlenimi edinilebilir. G. Rolleston'un 1850'ler İzmir'deki tarım işçisi ücretlerinin yaşam için gerekli koşulları sağlayabildiği yönündedir. "Ücretler 1853'te günlük 7 ila 8 kuruş; 1856'da günlük 12 kuruş arasında değişmektedir"⁷². Issawi'nin yaptığı çalışma da 1856 yılında İzmir'de bir tarım işçisi yaklaşık olarak 5,5 kuruş almaktadır. 1863 yılında bu rakam 9,5- 12,5 arasında değişmekte; Batı Anadolu'nun kıyıdan uzak iç kesimlerinde bu rakam 7- 9 kuruş arasındaki bir değere kadar düşmektedir. 1863 yılında kadın tarım işçilerinin, yüzyıl boyunca değişmediği gibi erkek tarım işçilerinin yevmiyelerinin yarısı bir ücret aldıkları tespit edilmektedir. 1863 yılında kadın tarım işçilerinin günlük yevmiyeleri 4-5,5 kuruş civarındadır⁷³. 1868 yılında mevsimlik işçi kıtlığının en yüksek düzeye çıkması işçi ücretlerinde büyük bir artışa sebep olurken; yeterli tarım işçisinin sağlanamaması birçok ürün gibi incirlerin bile ağaç üzerinde çürümeye bırakılmasına neden olmuştur⁷⁴. 1870 yılında tarım işçilerinin ücretlerinin birkaç yıl öncesi kadar yüksek olmayıp, 9 kuruş civarında olduğu tespit edilmektedir⁷⁵.

1872- 1873 tarihlerinde İzmir ve çevresinde bir tarım işçisinin aldığı *yevmiye* yaklaşık olarak 12 kuruştur; kırsalda çalışan bir gündelikçi, mevsime ve pazarlığa göre 4-7 kuruş yemek parası; kadınlar ise 1,5-2 kuruş yevmiye, 1 kuruş da yemek parası almaktadır. Bir Rum dülger veya duvarcı, günde 15-20 kuruş kazanmaktadır. İncir veya diğer tarım ürünlerinin işlenmesinde çalışan çocuklarsa, 8-10 kuruş arasında yevmiye kazanmaktadır. Pamuklu dokuma fabrikalarında kadın işçilere 12 saat mesai karşılığında 3-4 kuruş ödenmektedir. Evde iş yapanlar çok az ücret alırken, Avrupalı terzi, kunduracı ve makineciler günde 20-50 kuruş arasında kazanmaktadır. Bu ücretlere ilişkin herhangi bir eleştiri, yiyecek fiyatlarının düşüklüğü bağlamında şiddetli itirazlarla karşılaşmaktadır; bir Türk ya da Rum işçi, ekmek için 2 kuruş, helva ve zeytin veya peynir için 1 kuruş, tütün için 10 para ve de mastika için 10 para olmak üzere günde toplam 3,5 kuruşa iâşesini sağlamaktadır. Özellikle yaklaşık 4 ay süren

⁶⁵ Reşat Kasaba (1993). Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, İstanbul: Belge Yay., s. 86.

⁶⁶ Hilal Ortaç (2000). a.g.m., s. 497.

⁶⁷ B.O.A. ML. VRD. TMT, 8522, Hane 21, No. 58.

⁶⁸ B.O.A., ML. VRD. TMT, No: 1940, Hane -, No. 56.

⁶⁹ B.O.A. ML. VRD. TMT, No: 1940, Hane -, No. 62, 63, 64,65.

⁷⁰ B.O.A. ML. VRD. TMT, No: 1940, Hane -, No. 66, 67.

⁷¹ B.O.A. ML. VRD. TMT, No: 1941, Hane 21, No. 24 ve ML. VRD. TMT, No: 1941, Hane 30, No. 32.

⁷² George Rolleston (2010). *İzmir 1856*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İzmir, s. 32.

⁷³ Charles Issawi (1980). "Wages in Turkey (1850- 1914)", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara, s. 269.

⁷⁴ Orhan Kurmuş (1982). a.g.e., s. 86.

⁷⁵ Charles Issawi (1980). a.g.m., s. 269.

üzüm meyvesinin toplanıp işlenmesine yönelik tarımsal etkinliklerde kırdaki çalışan birisi her gün 1-2 okka üzüm alabilmekte; yevmiye haricinde aldığı yemek parası yevmiyesine eklenmektedir. Bu yüzden de, borçlu durumdaki birçok köylü, toprağını terk ederek gündelikçi olmaktadır⁷⁶. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretim faaliyetinin çok zaman aldığı ve hatta yirminci yüzyıl başlarında 1 hektarlık tarlanın, toprağın ekime hazırlanmasından ürünün kaldırılmasına kadar yapılan tüm işler için 314 iş saati gerektiği göz önüne alınırsa; bir tarım işçisinin günde ortalama 8 saat çalışması halinde bu süre yaklaşık olarak 40 iş günü etmektedir. Oysa 1830'larda Batı Avrupa'da 1 hektar buğday tarlasının işleri 144 saatte tamamlanmaktadır. Tarımda makine kullanılmasıyla bu süre daha da kısaltılmış ve nitekim 1896'da Amerika'da 22 iş saati yeterli hale gelmiştir⁷⁷.

Manisa'da 1906 tarihinde masrafların numune bağlarının kendi gelirlerinden sağlanması yoluyla 9 dönüm üzerinde kurulu Manisa fidanlığı'na yıllık ücreti 3600 kuruş olmak üzere bir bahçevanın görevlendirildiği tespit edilmektedir. Bu durumda bahçevanın tarımsal etkinlik karşısındaki yevmiyesi yaklaşık olarak 10 kuruş civarındadır. *"Manisa fidanlığının belle çapalama ameliyatı ile budama ve çubukların garsı için istihdam olunmak üzere ameleye 1400 kuruş ücret, gübre esmanı 800 kuruş, mesarif-i fevkalade için 1200 kuruş para tahsis edilmiştir"*. 27 dönümlük Karşıyaka fidanlığında ise *bir bahçevanın ücret-i seneviyesi 4800 kuruştur*. Yapılacak bir hesaplama göre Karşıyaka fidanlığında çalışan bahçevanın tarımsal etkinliğinin karşılığında aldığı yevmiyesi yaklaşık olarak 13 kuruş civarında olması gerekir. *Fidanların belle ve çapayla ameliyatı için amele ücreti olarak 1800 kuruş; çubukların budama ihzari ve belle çapayla amele ücreti 2500 kuruş tahsis edilmiştir*. Seydiköy'de 56,5 dönüm üzerinde *bir bahçevanın ücret-i seneviyesi 3600 kuruştur*. Bu durumda da bahçevanın tarımsal işgücü karşılığında yevmiyesi yaklaşık olarak 10 kuruş civarında olmalıdır. *Bir bahçevan yanaşması ise yevmiye olarak yaklaşık 5 kuruş almaktadır*. *Çubukların budama ve ihzari ve fidanlığın belleme ve çapalama vesaire ameliyat için amele ücreti günlük 8,5 kuruş almaktadır*. *Gübre esmanı 2000 kuruş; masarif-i fevkalade 240 kuruş olarak belirlenmiştir*⁷⁸.

1885 yılına gelindiğinde hem erkek hem de bayan işgücüne ödenen ücretlerin 1880 tarihine kıyasla % 10 ile % 20 arasında artış gösterdiği tespit edilmektedir. İncir, üzüm gibi meyvelerin paketlenmesinde istihdam edilen [erkek] işçiler, tarım ünitelerinde çalışan [erkek] tarım işçilerinden iki kat daha fazla yevmiye almaktadır⁷⁹. 1889- 1890 yılında Tire'de bir çiftlikte 17 amelenin 26 günlük toplam yevmiyesi 3353 kuruş 25 santim, bir başka çiftlikte 20 amelenin toplam yevmiyesi 2694 kuruş 50 santim olarak tespit edilmektedir⁸⁰. 17 amele ile 26 günlük çalışma sürelerinin birbiriyle çarpılması ve 3353 kuruşa bölünmesiyle bir tarım işçisinin Tire çiftliğinde günlük 7,5 kuruş kadar günlük ücret aldığı ortaya çıkar.

XIX. yüzyılın sonlarında İzmir ve çevresinin pek çok yerinde amele azlığından dolayı var olan işçilerin ücretleri 4- 5- 6 kuruştan, 8- 10- 12 kuruşa kadar yükselmiştir. İşçi sıkıntısının çekilmesindeki asıl neden diğer vilayetlerden gelen tarım işçilerinin artık kendi şehirlerinde iş bulmaları ve hatta tarım işçiliğinden daha karlı olan sanayide çalışmayı daha çok tercih etmeleridir⁸¹.

İzmir Bornova'da üzüm bağlarında çalışmak için istihdam edilen kadın ve erkek tarım işçilerinin aldığı ücretler hakkında belediyenin belirlediği rayiç, tarımsal üretim etkinliğinde çeşitli işleri yapan kadın ve erkeklerin arasında ciddi sayılabilecek ücret farklılığını ortaya koymaktadır. Bağda çapa yapan toplam 46 amele 14 kuruş alırken sayıları 20 olan kadınlara 7 kuruş ödenmektedir. Yine İzmir'de bahçede çalışanlardan 86 ameleye 14'er kuruştan toplam 1204; 28 kadına 7 kuruştan toplam 196, bostan çapalayan 18 ameleye 14 kuruştan toplam 252, sayıları belirtilmeyen bahçıvanlara da toplamda 495 kuruş ödenmektedir⁸².

⁷⁶ Karl Von Scherzer (2001). İzmir- 1873, (Çev.: İlhan Pınar), İzmir: İ.B.B. Kent Kitaplığı Yay., s. 15

⁷⁷ Tevfik Güran (1998). XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar, İstanbul: Eren Yay., s. 87- 88.

⁷⁸ B.O.A. İ. OM, 5/ 1322 Ca 28 (1906).

⁷⁹ "Smyrna Labour and Wages in the Province of Smyrna", Journal of the Society of Arts, 24 April 1885, s. 637.

⁸⁰ B.O.A, HH, 8857, 1301, s. 25.

⁸¹ M. 1307 Salname-i Vilayet-i Aydın, s. 707.

⁸² BOA, Y.EE.KP,42/4166, (1908).

Birinci Dünya Savaşı'ndan bir yıl kadar önce Batı Anadolu'da tarım işçisi gündelikleri yüksek düzeydeki seyrini devam ettirmiş, erkek tarım işçilerinin gündelikleri, kadınlarınkinden fazla olduğu gibi, yılın belli aylarına göre gündeliklerde artış gözlenmiştir⁸³. Burada, tarım işçisi gündeliklerinin yüksek olması, üretimi doğrudan denetimine alamayan kapitalist girişimcilerin emek sorunu karşısında buldukları bir çözüm yolu olarak düşünülebilir.

Özellikle demiryollarının inşası ve İzmir limanıyla bütünleşmesi sürecinde daha da önem kazanan *hamallar* İzmir ve art alanında tarımsal üretim, birikim ve dağıtım örüntüsüne dolaylı yoldan eklenilen kesimdir. *İzmir'in hamallık işleri hemen hemen tümüyle Türkler tarafından yerine getirilir. Bu iş güçlü bir vücut dışında herhangi bir zekâ ve sermaye istemeyen bir istihdam şekli olduğundan adayların sayısının çok, kazancın ise düşük olması beklenebilir, ancak durum hiç de böyle değildir. Eğer hamallar bir loncaya bağlı olmasalar ve bu alanda tekel hakkından yararlanmasalar daha az kazanabilirlerdi. İzmir'in hamalları iyi kazanır ve bu yüzden de devlete ağır vergiler ödemek karşılığında deniz kıyısından eşya taşıma tekelini elde etmişlerdir. Bunlar bölüklere ayrılmışlardır ve her bölük, kârdan pay alan ve hamalların vergilerini devlete yatıran bir hamalbaşısı altında örgütlenmiştir. İzmir'de tümü değilse de pek çoğu Türk olan, içerlerden on sekiz, yirmi yaşlarında İzmir'e gelen ve yeterince para biriktirinceye kadar burada kalan ve daha sonra da memleketlerine dönen 3.000 hamal vardır. Bunların çoğunun geldikleri yer Konya'dır⁸⁴. Hamalların İzmir ve çevresinde üstlendikleri hizmet taşıdıkları mallar kadar ağırdır. Anadolu'da genel olarak hamal çoktur. Çünkü tekerlekli taşıma nispeten daha az ve kaldırımlar iyi değil, sokaklar da ona göre dardır. Hamallar ağır işlerinin karşılığı olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir tarım işçisinin günlük yevmiyesinin yaklaşık 2,5- 3 katı para kazanmaktadır⁸⁵. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir işçinin günlük kazancını en az 5,5 kuruştan hesaplar ve bir yılda 267 işgünü olduğunu düşünürsek, yıllık maaş 1,500 kuruş olarak hesaplanabilir. Bu miktarın getirisi, İmparatorluğun çoğu bölgesinde birkaç dönüm arazi ve hatta 2-4 tane yük hayvanı olabilmektedir⁸⁶.*

Sonuç olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da halkın çoğu geçimlerini tarımdan sağlamaktadır. Sözü edilen kesimin büyük bir kısmı küçük ölçekli toprak sahibi olmakla birlikte bir kısmı da tarım işçisi niteliğini taşımaktadır. XIX. yüzyılda üretim-tüketim-pazarlama ilişkileri içinde toprak kaynaklı üretim hedeflerinin yenilenmesi, tarımsal üretimin ve çeşitliliğin artırılması, dış talebe yönelik üretimin özendirilmesi, dış ticaret dengesinin sağlanmasına ilişkin gelişmelerin yaşandığı Batı Anadolu'da tarım sektöründeki emek kıtlığı ortakçılık, yarıcılık, mevsimlik işçilerle giderilmeye çalışılmıştır. Batı Anadolu'da yerleşim merkezlerinin görece dağınık olması nedeniyle tarımsal işgücünün talep edilen bölgelerde her zaman hazır bulunması mümkün olmamış; bu yüzden tarımsal emek gücü gerek bölgeye en yakın adalardan ve gerekse başta Anadolu'nun doğusu olmak üzere imparatorluğun diğer yerlerinden gelen sezonluk büyük işçi akınları ile karşılanmaya çalışılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında her ne kadar yasaklanmış olsa da bölgede köle alım satımı uzun süre devam etmiş ya da azat edilen kölelerin tarımsal üretim etkinliklerine katılımının sağlanmasına çalışılmıştır. Batı Anadolu'da gerek Avrupa kaynaklı talebin ve gerekse mevsimlik işçi kıtlığının yaşandığı durumlarda olduğu gibi iç dinamiklerden kaynaklanan şartların da etkisiyle Osmanlı tarım işçisinin ücretleri zaman zaman artış yaşamıştır. Yapılan değerlendirmelerde bölgedeki tarım işçisi ücretlerinin yaşam için gerekli koşulları sağladığı, kadın tarım işçilerinin yüzyıl boyunca değişmediği gibi erkek tarım işçilerinin yevmiyelerinin yarısı kadar bir ücret aldıkları tespit edilmektedir.

⁸³ Zafer Toprak (1982). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Ankara, s. 336.

⁸⁴ George Rolleston (2010). *a.g.e.*, s. 32-33.

⁸⁵ W. Gifford Palgrave (1871). *a.g.rapor*, s. 720.

⁸⁶ Charles İssawi (1980). *a.g.e.*, s. 210.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1940, Hane -, No. 62, 63, 64,65; B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1941, Hane 21, No. 24; B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1941, Hane 30, No. 32; B.O.A ML. VRD. TMT, No. 1939, Hane 4, No. 9; B.O.A ML. VRD. TMT, No: 1940, Hane -, No. 66, 67; B.O.A, DH. MKT., 2664/ 80, (1908); B.O.A, HH, 8857, 1301 numaralı çiftlik defteri, s. 25; B.O.A, İ. MMS. 60/2859 [Ek: Karye ve Nahiyelere Mahsus Tenbihname] (1878); B.O.A. DH. MUI. 94/-1/34, (1910); B.O.A. İ. OM, 5/ 1322 Ca 28 (1906); B.O.A. ML. VRD. TMT No. 1064; B.O.A. ML. VRD. TMT, 8522, Hane 21, No. 58; B.O.A. ML. VRD. TMT, No. 1939; B.O.A. ML. VRD. TMT, No: 1941; B.O.A. ML. VRD. TMT. No. 1064; B.O.A., BEO. 3849/ 288627 (1911); B.O.A., DH. MKT., 2861/ 1310 C 1327 (1909); B.O.A., DH.MUI. 94/-1/34 (1910); B.O.A., HR. MKT. 357/ 85, (1860); B.O.A., ML. VRD. TMT, No: 1940, Hane -, No. 56; B.O.A., ML. VRD. TMT. No. 16210 ve No. 2559; B.O.A., ML. VRD. TMT. No: 1498; B.O.A., ŞD,1434/3 (1909); B.O.A., Y. PRK. EŞA., 16/ 26 (1890); B.O.A., Y. PRK. TŞF. 5/ 78 (1898); B.O.A., Y.EE., 86- 18/ 1771 (1903); B.O.A., Y.PRK.ASK.195/48,(1903); B.O.A., ML. VRD. TMT No: 1064, (1845); B.O.A.,BEO, 3849 /288627 (1911); B.O.A.,ŞD,1434/3 (1909); BOA ML. VRD. TMT, No: 1940; BOA,Y.EE.KP. 40/3940 (1903); B.O.A., İ.DH. 62927 (1891); BOA, İ. MMS. 60/2859 (1878); BOA, İ. MMS. 60/2859 Ek. 44 numaralı belgeler. (1878); BOA,Y.EE.KP,42/4166, (1908); BOA.,BEO. 3975/ 298104 (1911); B.O.A. DH. İ. UM. EK. 102/ 46 (1915)

Resmi Yayın ve Raporlar

Accounts and Papers (1883). No. 25, Smyrna, 1883 (Parliamentary Papers, Accounts and Papers (1864- 1912), "Commercial Reports" from Consular Offices in Turkey, (Annual Reports- Great Britain), Smyrna [İzmir]).
Salname-i Vilayet-i Aydın, Haz. Cem'iyet-i Rusûmiyye Azasından İ. Cavid, Matba'a-i Vilayet-i Aydın, R. 1307- H. 1308 [M. 1891]
PALGRAVE, W. Gifford (1871). "Reports from H. M. Diplomatic and Consular Agents Abroad", *Respecting Condition of the Industrial Classes and Purchase Power of Money in Foreign Countries- 1870*, London.
Smyrna Labour and Wages in the Province of Smyrna, *Journal of the Society of Arts*, 24 April 1885
DUNSTAN, Dunstan (1908). *Report On Agriculture In Asia Minor*, London.

Araştırma ve İnceleme Eserler

ZAKARYAN, Agop (1897). *Çiftlik İdaresi*, İstanbul: Matbaa-i Amire Yayını.
ARIKAN, Zeki (1986). "Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)", *Uluslararası Mithat Paşa Semineri*, Edirne, s. 126- 145.
BASKICI, Murat (2003). "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1874- 1914", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58 (1), s. 29- 53.
ERDEM, Hakan (2004). *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul: Kitap Yayınları.
GIRAUD, Edmund H. (1934). *Family Records- a Record of the Origin and History of the Giraund and Whittall Families of Turkey*, London: Privately Published.
GÜNEŞ, Günver (2005). "Kölelikten Özgürlüğe İzmir Zencileri ve Dana Bayramı", *Türkiye Kültürleri*, s. 187- 195.
GÜRAN, Tevfik (1998). *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Eren Yayınları.
GÜRAN, Tevfik (1985). "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, C. 41/1-4, s. 301- 319.
ISSAWİ, Charles (1980). *The Economic History of Turkey (1800- 1914)*, London: The University of Chicago Pres.
ISSAWİ, Charles (1980). "Wages in Turkey (1850- 1914)", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını.
KARL VON SCHERZER (2001). *İzmir- 1873*, (Çev.: İlhan Pınar), İzmir: İ.B.B. Kent Kitaplığı Yayınları.
KASABA, Reşat (2010). "Batı Anadolu'da Göçmen Emegi, 1750-1850", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
KASABA, Reşat (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul: Belge Yayınları.
KEYDER, Çağlar (1982). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923- 1929*, Ankara: Yurt Yayınları.
KURMUŞ, Orhan (1982). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara: Savaş Yayınları.
MARTAL, Abdullah (2007). *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir: Yazıt Yayın ve Dağıtım.
ORTAÇ, H. - YAPUCU, O. ve ÖZGÜN, C. (2010). *Değişim Sürecinde Aydın*, Aydın: Aydın Ticaret Odası Kültür Yayınları.
ORTAÇ, Hilal (2000). "Manisa Kazasında Bulunan Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu", *CİEPO XIV. Sempozyum Bildirileri- Türk Tarih Kurumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
QUARTERT, Donald (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876- 1908)*, (Çev.: N. Gündoğan- A. Gündoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
RAMSAY, W.M. (1897). *Impression of Turkey*, London: Hodder and Stoughton Publisher.
ROLLESTON, George (2010). *İzmir 1856*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İzmir: İ.B.B. Kent Kitaplığı Yayınları.
SÜRGEVİL, Sabri (1995). "La Situation Sociale,économique et Démographique du District de Bozdoğan Selon Un Cahier de Revenue Fiscal en 1261 (1845)", *Collection Turcica*. Vol: VIII, Paris, s. 497- 504.
SÜRGEVİL, Sabri (2010). "XIX. Yüzyıl Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler", *XV. Türk Tarih Kongresi - Osmanlı Tarihi*, C. 4, 3. Kısım, s. 1759- 1775.
ŞANDA, Hüseyin Avni (1941). *Reaya ve Köylü*, İstanbul: Tan Matbaası Yayını.
TEKELİ, İlhan (1992). "Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19.Yüzyıldaki Dönüşümü", *Ege Mimarlık*, 3/4, s. 79- 85.
TOPRAK, Zafer (1982). *Türkiye'de Milli İktisat 1908- 1918*, Ankara: Yurt Yayınları.
TOZDUMAN, Arzu (1992). *Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisadi Durumu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
YAPUCU, Olcay P. (2007). *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, İstanbul: Kitap Yayınları.